

Medeltida ristningar i Gotlands kyrkor

Av Uaininn O'Meadhra

1. Ett förbisett kulturarv

Medeltida ristningar, även kallade graffiti, är mycket mer än anspråkslöst klotter och utgör ett synnerligen viktigt källmaterial för kyrkoarkeologin.¹

Efter att ha funnits i upp till 700 år under kyrkornas olika ombyggnadsfaser och renoveringar, undangömda i det dunkla halvmörkret bakom inventarier, svåra att urskilja under lager av omkalkad väggputs, lever putsristningarna fortfarande i fara. Renoveringar, även blygsamma sådana, kan orsaka skador på ristningsväggarna, om t.ex. värmeinstallationer och möbler placerats mot putsen. Trots att det är mer än tjugo år sedan man bad om större försiktighet,² hände det nyligen vid en restaurering att delar av en medeltidaristning försvann när den gamla utvändiga putsen avlägsnades, och hittills tydliga ristningar har blivit för kraftigt överkalkade.³ Å andra sidan är det ofta just genom omsorgsfullt restaureringsarbete som nya ristningar kommer i dagen. Alla olika yrkesgrupper som sysslar med kyrkoårenden måste bli medvetna om den möjliga förekomsten av putsristningar, och deras värde. Detta gäller även för de medeltida stenkyrkorna utanför Gotland.⁴ Medan de norska stavkyrkornas graffiti är välkända,⁵ är putsristningar i stenkyrkor mindre kända.⁶ Även mångfalden hos de gotländska putsristningarna har ännu knappast förståtts av omvärlden. Nog är det underligt att vi först relativt nyligen har upp-

täckt denna kulturskatt, trots alla undersökningar som gjorts genom åren i de välbesökta kyrkorna på ön?

2. Forskningshistorik

Gotlandsforskaren P. A. Säve noterade ett antal ristningar, de flesta runinskrifter, redan vid mitten av 1800-talet.⁷ Men de första betydande upptäckterna gjordes hundra år senare vid restaureringsarbeten på kyrkorna och i samband med inventeringar för Runverket och Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. När den danske konstnären Asger Jorn under 1960-talet var på Gotland tillsammans med fotografen Franceschi-Ross, dokumenterades ett antal ristningar.⁸ Bildmaterialet överlämnades personligen av Jorn till specialisten på Gotlands kyrkor Erlend Lagerlöf vid Sveriges Kyrkor, med önskan om en utförlig publikation. Detta var början till Lagerlöfs inventering och dokumentation av de svåridentifierade gotländska putsristningarna. Lagerlöf har publicerat de arkitekturhistoriskt intressanta konstruktionsritningarna i flera sammanhang.⁹ Han har också utkommit med en detaljerad illustrerad monografi över de gotländska skeppsristningarna, huvudsakligen från tiden 1200-1700, tillsammans med skeppsspecialisterna Peter von Busch och Sibylla Haasum, i ett samarbete mellan Sveriges Kyrkor i Stockholm, Marinmuseum i Karlskrona och Statens

Sjöhistoriska museum i Stockholm.¹⁰ Inom den närmaste tiden utkommer en kompletterande monografi över hela ristningsmaterialet, utgiven av Lagerlöf och författaren till dessa rader.¹¹ Där betonas putsristningarnas kulturhistoriska sammanhang utifrån ett gotländskt och ett större europeiskt perspektiv.¹²

3. Vår dokumentationsmetod

Under fältarbetet granskas kyrkornas alla putsade ytor i släpljus från olika håll. Därefter dokumenteras ristningarna genom kalkering på genomskinlig

Fig. 1. Hablingbo kyrka, tornrummet. Demonbild. H. 52 cm. Förmodligen ristad i våt puts som förebild till en målning när tornet putsades om under 1300-talet. Kalkering: 1985.

Fig. 2. Ganthems kyrka, tornportalens norra innersmyg. Krönt man med rundsköld och svärd, vid en drake. B. 30cm, H. 25cm. Medeltida. Troligen framställer detta S:t Göran och draken. Det är sällan man hittar scener från helgonlegender bland putsristningarna, och framställningen är inte den vanliga. Kanske har ristaren försökt återge scenen efter minnesbilder av framställningar han sett, men blandat ihop dem? Kalkering: 1985-1997 (se not 14).

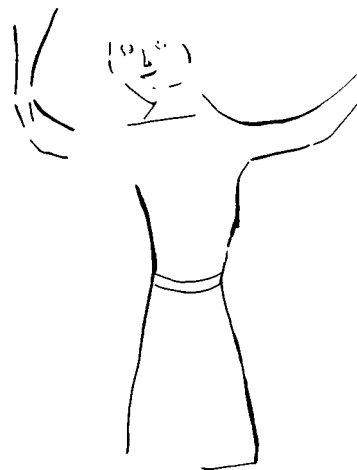

Fig. 3. Väte kyrka, norra korväggen vid altaret. Kristusfigur (till krucifix/korsfästningsscen?). H. 36 cm. Tidigmedeltida. Knappt synlig på grund av tjock överkalkning. Kalkering: 1994.

plastfilm och fotografering i olika sidljus. Tunna strecklinjer är svårfångade även med hjälp av starkt släpljus, men dessa foton blir ändå vår viktigaste källa utöver ytterligare besök i kyrkan.¹³ Många ristningar är svåra att upptäcka när de är överkalkade eller när samma ytor är ristade i flera omgångar. Men när man väl har fångat de första indicierna på ett motiv, kommer detaljerna fram, ibland efter timmar av omsorgsfulla tolkningsförsök (fig. 2).¹⁴ Vid svåra fall är det väsentligt att vara två om tolkningen, och att beviset dokumenteras med foto i olika belysningar. Sedan renritas allt med kontroll av foton för återgivandet av linjekvalitet, m.m.¹⁵

4. Förekomst, läge, utförande, datering

Minst 56 av de 92 gotländska medeltida kyrkorna som fortfarande är i bruk, döljer svårupptäckta putsristningar från medeltiden och nyare tid. Det är sannolikt att även andra kyrkor har ristningar, nu oåtkomliga under tjocka lager av överkalkningar el-

Fig. 4. Fide kyrka, triumfbågens nordöstra vägg. Mansfigur, H. 11 cm, med tillhörande? namninskrift *olaur* (Olav) i runor. Medeltida. Kalke-ring: 1988.

ler värre – omputsningar. Andra kyrkor kan ha haft ristningar i de ursprungliga delar som avlägsnades vid de många reparations- och ombyggnadsarbeten som utförts allt sedan kyrkan först byggdes. Dock finns exempel på kyrkor som aldrig tycks ha haft ristningar. Det finns även kyrkor med endast ett fåtal ristningar trots stora blanka ytor med välbevarad ursprunglig puts.

De flesta ristningarna förekommer i tornrummet eller i långhusets västra del, men även i koret (fig. 3, 7). Varför har man valt vissa delar av kyrkan framför andra?

Tornrummet, ringkammaren, användes även som vapenhus, förråd och annat. Där kunde man uppehålla sig till vardags och det var nog enklare att rista där om man inte ville bli sedd, eller om man inte ville att det skulle göra intrång på kyrkan som heligt rum. I många kyrkor användes ringkammaren också som sockenmagasin och avstängdes från gudstjänst-rummet med en skärmvägg i tornbågen. Troligen kom denna vägg att skydda ristningarna från senare restaureringsarbeten. Mycket få ristningar har hittats i tornets övre våningar som troligen var avstängda för allmänheten, då som nu.

Att rista i koret, kyrkans heligaste rum, var troligen möjligt endast när kyrkan var avstängd från gudstjänst, för t.ex. reparation efter en brand eller under krigstider (Fide, fig. 7).

De stora flata ytorna utvändigt och invändigt på tornet och långhuset utnyttjades till konstruktionsristningarna som är utförda i full skala. Skeppsrisingarna förekommer också ibland utvändigt.

Portalomfattningar är favoriserade, kanske för att det var där man kom in i kyrkrummet, medan placeringen av ristningar intill nischer, tornbågar och triumfbågar, möjligen har ett ontavvärande syfte.

Fig. 5. Källunge kyrka, triumfbågens norra sida. Jfr foto, fig. 6. En mängd tidig- och senmedeltida figurer, symboler och inskrifter har ristats på samma begränsade yta, i nedre zonen av de bysantinska målningarna från 1100-talet. Ristningarna är unika. Avbildad yta 41 × 36 cm. Kalkering: 1994, 1997.

Ristningar på oputsad sten har upptäckts i korets sittnisher och på långhusets pelare (Vamlingbo), och även på själva altarets baksida (Norrlanda). Även på kyrkornas medeltida träinventarier, dock ej på träskulptur av sakral art, har enstaka klottrade ornament hittats, de flesta geometriska och utförda med passare.¹⁶

De gotländska putsristningarna förekommer vanligast på bekväm ståhöjd. I vissa fall har man tagit en stol eller bänk för att nå högre och alltså medvetet

Fig. 6. Källunge kyrka. Detalj av fig. 5. Tidigmedeltida figur (narr?). H. 10 cm. De djupa rena linjerna tyder på att ristningen utförts i våt puts. Foto: Uaininn O'Meadhra, 1994.

placerat ristningen över ståhöjd. Placeringen tyder på viss avhållsamhet och respekt för den sakrala, dekorerade, övre delen av kyrkointeriören. Undantagsvis finns ristningar på svåråtkomliga platser som tyder på att de där utförts under pågående utsmykningsarbete på kyrkorna – från en stege eller byggnadsställning.¹⁷

Putsristningarna är huvudsakligen utförda med ett vasst föremål, troligen en kniv, men även med passare eller spik-med-snöre, vilket cirkelornament och bågar krävde. Verktygsspår är tydliga. Det var enklast att rista i den våta putsen, då den var mjuk. I den torra putsen blev det gärna ojämnheter och

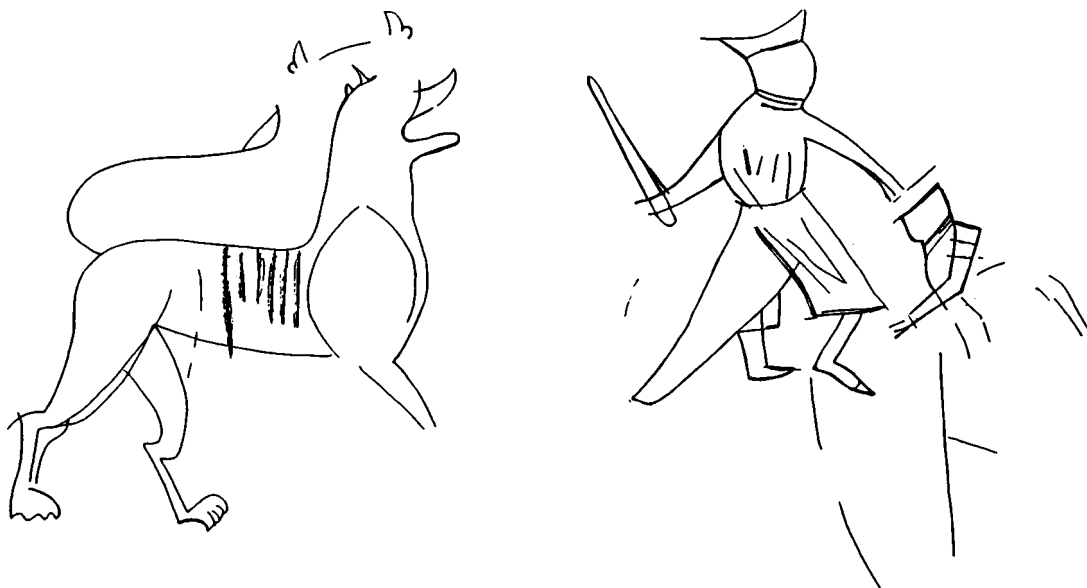

Fig. 7. Fide kyrka, koret bakom altaret. Två soldater med svärd i kamp, och ett lejon. 43 x 24 cm. Medeltida. Hela korväggen har krigsscener, olika stora och med olika utförande. Fide skövlades troligen av danskarna vid Valdemarståget 1361. En latinsk inskrift i triumfbågen hänvisar till detta. Kyrkan kan efter detta en tid ha stått öde eller använts av de danska trupperna. Detta kan ha möjliggjort användning av korets väggar som »klotterplank«. Krigsscener av detta slag utförda med stor skicklighet är inte vanliga bland de golländska ristningarna, men förekommer i Danmark. Det bör inte uteslutas att ristningen utförts av en dansk soldat? Kalkering: 1988. Ristningen nu delvis överkalkad.

sprickor som försvårade ristandet. Kvalitetsmässigt finns allt från kompetenta verk utförda med ett skickligt handlag för konstnärliga detaljer, till klotteraktiga framställningar med streckgubbar, enkla ristade runor och bomärken.

När ristningar gjorts i våt puts, kan man lätt datera utförandet till en viss fas i kyrkobyggandet. Troligen putsade man ej om väggarna utan kalkade dem endast mellan de olika byggnadsfaserna. Men mycket är också ristat i den torra putsen, vilket innebär att det är svårare att datera. Enda sättet blir då motivjämförelse och samhörighet (relativ stratigrafi) med andra arbeten såsom väggmålningar eller tidigare

ristningar på samma väggdel. I nuläget kan man konstatera att de mest intressanta ristningarna utförts under 1200-talet fram till 1600-talet. Därefter tycks en mer namnfixerad ristning av bomärken och namninskrifter, ibland med tillhörande vapensköld, ha ersatt den mer bildrika medeltida ristningen.

5. Olika motiv

Ristningarna har grupperats enligt följande: 1. Konstruktionsritningar. 2. Ristade underliggande förlagor till kalkmålningar. 3. Ristade rutnät som hjälplinjer till kalkmålningar. 4. Inskrifter med runor och latinska bokstäver, samt bomärken. 5. Geometriska

konstruktioner, cirklar (utförda med passare), konsekrationskors. 6. Figurer, människor, t. ex. ryttare, män med armborst. 7. Figurer, djur: hästar, fåglar, samt fabeldjur: demoner, drakar. 8. Skepp, de flesta med segel och flera master. 9. Ornament, i några fall förlagor till huggen stenornamentik. 10. Labyrinter, även kallade Trojeborgar. 11. Kristna symboler: kors, pentagram. 12. Svårtolkat klotter av skilda slag. 13. Ristningar på träinventarier.

I Lojsta kyrka finns två olika förarbeten, en stor passarristning till ett retabel ristat i full skala i putsen på ringkammarens västra vägg. Retablet står ännu på högaltaret i kyrkan. Dessutom finns tre drakar troligen till sakramentsskåpets omfattning ristat på korets norra mur.¹⁸ I Boge kyrka har man ristat ett rutnät som hjälplinjer till målning av ett stort livsträd på 1200-talet.¹⁹ I Tofta har en stor portalomfattning ristats i full skala utvändigt på tornets västra vägg, när det gotiska långhuset byggdes på 1300-talet.²⁰

Runinskrifterna behandlas enbart summariskt inom vårt projekt.²¹ Men ibland finns det ett samband mellan de ristade bilderna och runinskrifterna. I Fide kyrkas triumfbåge finns en människofigur ristad intill en runinskrift som tolkats som 'olaur', troligen mannens namn (fig. 4).²² I Grötlingbo kyrka har man tolkat runor ristade intill ett skepp som möjligen en bön för skeppets besättning.²³ På ringkammarens norra mur i Akeback har ett ristat växtornament, ett hängande örtnippe, koppling till två runrader ristade bredvid, som ger en liturgisk förklaring till avbildningen.²⁴ Många av de ristade runinskrifterna är folkets bevis på skriftkännedom, medan andra kan ha haft ontavvärjande syfte. Runorna var folkets skrivtecken medan de latinska bokstäverna användes av prästerna och andra lärde. Det finns ett fåtal kyrkor med ristade latinska inskrif-

ter från medeltiden. Några, troligen från sent 1200-tal, är unika och är för närvarande ämne för ingående specialstudier. I ringkammaren till Bro kyrka, en offerkyrka, förekommer korta texter i en mycket säregen komposition. I Mästerby kyrka och speciellt i Källunge kyrka finns minutiösa alfabetiska skriftprov (*abcd*) och böner (*pater, pater noster qui et i celi, ave maria*) (fig. 5-6).

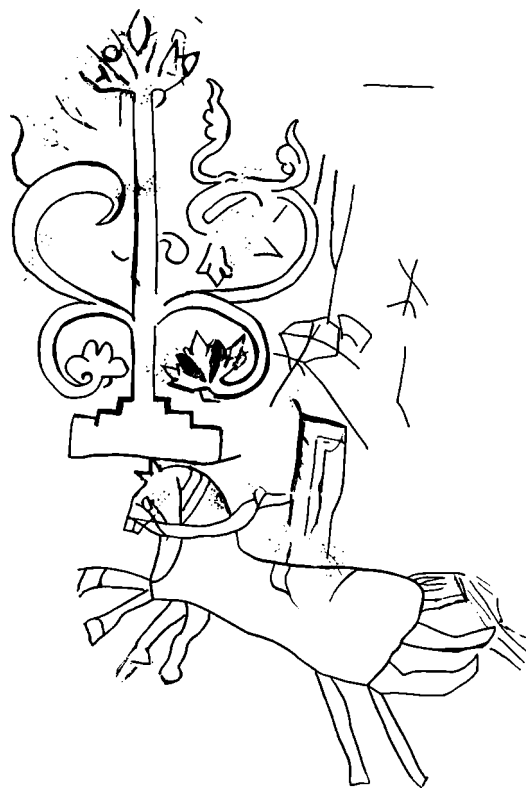

Fig. 8. Linde kyrka, tornportalens södra innersmyg. Livsträd på avtrappad bas som möjligen hör ihop med den nedanför placerade ryttaren på åttafotad häst (Sleipner). 61 × 25 cm. Medeltida. Detta motiv hämtat från fornnordisk mytologi är unikt bland ristningarna. Kalhering: 1994, 1995.

Bildsammansättningar förekommer. Krigsscener täcker koret i Fide kyrka (fig. 7). Ett flertal armborstskjutande män har samband med skepp i Ala kyrkas ringkammare. I Stenkumla kyrkas tornportalomfattning finns en mycket intressant och fantasieggande framställning av stora bevingade figurer. I Linde kyrkas ringkammare har troligen en och samma hand ristat ett livsträd bredvid en ryttare på en åttafotad häst (fig. 8-9). De dubbla hästbenen synes ej bero på korrigeringar, då alla är jämnt ristade. Hästen bör tolkas som Sleipner. Men livsträdet – skall detta också tolkas inom ramen för den fornnordiska mytologin? Dock hör trädets avtrappade bas hemma i den kristna ikonografien.

6. Symboliken

Ett mycket väsentligt tolkningsproblem är kyrkristningarnas symbolvärde. Kan en dålig framställning av ett geometriskt eller figurativt motiv påverka dess symbolvärde? *Pars pro toto*-principen, där en del får stå för det hela, tycks vara väl dokumenterad inom medeltidskonsten. Detta kan innebära att ett motivs symbolvärde ej påverkas av sättet på vilket det framställs.²⁵ Ett rimligt påstående med hänsyn till de olika grader av skicklighet man finner hos de gotländska ristarna. Det har påpekats i en grundlig undersökning av det medeltida järnsmidets symbolvärde, med särskild hänsyn till kyrkdörrar, att det rådde ett komplicerat förhållande mellan den medeltida människan och det onda. Kyrkan och allmänheten hade två olika uppfattningar om ontavärjande avbildningar.²⁶ Detta avspeglas troligen i val av symboler, och gäller för putsristningarna i lika hög grad som för det kyrkliga järnsmidet. Om vi vill tolka symboliken måste vi veta vem som har utfört ristningarna. Det kan tänkas att vissa putsristningar, som bör vara

Fig. 9. Linde kyrka. Detalj av fig. 8. Livsträd, H. 31cm. Putsen är belyst för att visa ristningsteknik och putsytans ojämheter. Belysning riktad från annat håll behövs för att alla ristningslinjerna ska synas. Foto: Uaininn O'Meadhra, 1994.

utförda av folket snarare än av kyrkans män, avspeglar allmänhetens populära tro på Gud och Maria och rädsla för djävulen.

Bland kristologiska symboler är hexagrammet, den sex-bladiga rosetten, och andra passarristningar

vanliga.²⁷ En annan vanligt förekommande symbol är pentagrammet, den femuddiga stjärnan (fig. 10), ofta i samband med skepp. Pentagrammet är väl känt under medeltiden som bomärke och stenhuggarmärke, men förekommer även på ben med runtecken, motivstycken, och inom kyrkligt järnsmide och allmänt inom graffiti.²⁸ Inom folktron kallas pentagrammet även för älvkors, smörknuta, marekors, Jungfru Marias vapen, m.m. Tecknet betraktades som ett skydd mot demoner, olyckor, häxor och troll, och förekommer ofta som avvärjningsmedel på husgeråd, dörrar, väggar, fähus, midsommarstänger, m.m.²⁹

7. Ristningarnas ändamål

Vem har klottrat och skissat på kyrkornas väggar under medeltiden, och varför? Hur kunde man få göra så? Skedde det i hemlighet eller med prästernas medgivande? Varför skissade man på just dessa kyrkväggar och inte på andra, och med just dessa motiv som vi nu hittar? Var vissa kyrkor mer attraktiva för ristare? Berodde detta på lokala förhållanden, t.ex. de olika prästernas eller ordsbefolkningens uppfatt-

Fig. 10. Fardhem kyrka, tornet. Pentagram i grupp. 32 x 55 cm. Kalke-
ring: 1989.

ning av kyrkan som ett heligt rum. Är ristningarna ett bevis på att man vände sig till Gud om hjälp under kristider, krig och pest. Eller är de utförda vid festdagar, liturgiska ritualer? Vilka ristningar bör tolkas som en privat akt av fromhet, av hedendom?

Enklare att förklara är den betydande del som utförs av konstruktionsritningar, utförda av kyrkornas hantverkare och byggmästare, arkitekter, under arbetets gång som ett led i arbetsprocessen. Skeppsristningarna är troligen utförda av sjömän eller båtbyggare, som ofta deltog i arbetsstyrkan som timmermän när en kyrka uppfördes, byggdes om eller reparerades. Men även många av bönderna var handelsmän, ägare eller delägare i skepp. Båten var det naturliga fortskaffningsmedlet för gotlänningen och kanske det mest centrala i hans världsbild. Nog var det naturligt att rista det egna skeppet före en lång resa eller vid sjösättningen.³⁰

De gotländska putsristningarna utgörs alltså av delvis yrkesmässiga förlageskisser och projektritningar, delvis av klotter. De är delvis uttryck för fromhet, och delvis ontavvärjande eller profylaktiska tecken.

Ristningarnas symboliska innebörd berättar uppenbarligen mycket om dåtidens världsbild. Materialet är fantasieggande, och utgör en unik och värdefull källa för den medeltida ikonografin och etnologin.³¹

Noter

1. Ett varmt tack riktas till projektledaren Erland Lagerlöf för värdefull hjälp i samband med författandet av denna artikel.
2. Lagerlöf 1978:41.
3. Detta har hänt nyligen i Sanda och Fide kyrkor (fig. 7). Lyckligtvis var i båda fallen ristningarna redan dokumenterade inom vårt projekt.
4. Ingen genomgående inventering har gjorts utanför ön, men vi har registrerat ristningar från följande stenkyrkor hittills (ut-

- förligare detaljer anges i vår projektpublicering). Skåne: Vä kyrka, Stoby kyrka, Östra Vemmerlövs kyrka. Dalarna: Lek-sands kyrka. Västmanland: Irsta kyrka. Öland: Källa gamla kyrka, Gärdslösa kyrka, Långlöts kyrka. Västergötland: Suntaks gamla kyrka. Östergötland: Linköpings domkyrka, Fivelstads kyrka, Askeby kyrka (Antikvarie Jan Eriksson, Linköping, tackas varmt för de sista två upplysningarna. Jag tackar även Åsa Ringbom, Åbo Akademi, och de övriga symposiedeltagarna i Höör för upplysningar om förekomsten av ristningar i andra delar av Norden. (Detta tas med i den slutliga analysen). Bland fåtalet bevarade träkyrkor i Sverige, har tidigmedeltida ristningar påträffats på plankorna tillhörande stavkyrkorna från Hemse och Hammarö. Särkilt i Dalarna har man upptäckt senmedeltida och nyare tids ristningar på profana träbyggnader (Erixon 1939. Liman 1964).
5. Tack vare Martin Blindheims publikation och hans utställningar om materialet (Blindheim 1977, 1980, 1985).
 6. Se dock Elna Möllers sammanställning (Möller 1968) över danska fynd. För en allmän presentation av norska ristningar från förhistorisk tid till nyare tid, se *Varia I* (1980). Utanför Norden är putsristningar kända från stenkyrkor främst i England, Tyskland, Spanien och Frankrike (Coulton 1915. Pritchard 1963. Jörn 1964. Se även specifika litteraturhänvisningar i Lagerlöf 1978, 1986, 1992, 1993).
 7. P. A. Säves anteckningar i ATA, Stockholm.
 8. Liknande resor utfördes i Norge, Danmark och på kontinenten. Se Jörn 1964.
 9. Lagerlöf 1978, 1986, 1988, 1992. Enligt muntlig uppgift vid symposiet i Höör från Ebbe Nyborg, Danmarks Kirker, och Jörgen Jensenius, NIKU, har spår av konstruktionsritningar nyligen observerats även i Norge och Danmark.
 10. Det finns ca 100 skeppsristningar, daterade till 1200-1700/1800-talen. Avbildningarna varierar i storlek från 10 cm till 2 m, de flesta konturtecknade, sedda från sidan (von Busch m fl. 1993).
 11. Jag kom in i projektet under mitten av 1980-talet, som arkeolog med många års erfarenhet från liknande material, vikingatida konsthantverkarens skissade förlagor på små fragment av sten och ben (sk motivstycken), som är mitt specialområde (O'Meadhra 1979-1987, 1993, 1997).
 12. Boken utges, mot slutet av 1999, av Sveriges Kyrkor, Rikantikvarieämbetet, Stockholm.
 13. Jfr O'Meadhra 1986:36.
 14. Det blev många tidskrävande försök med olika belysningar vid Ganthems S:t Görän och draken (fig. 2), mellan 1985 och 1994, innan det blev fastställt att drakens överkalkade svans fortsatt runt portalens innersmyg längs ringkammarens västra mur. Denna tolkning har säkerställts genom ett kontrollbesök hösten 1997. (Tidigare avbildningar saknar denna detalj. Jfr vår tolkning, fig. 2, med den i *Sveriges Kyrkor IV/1:234*.)
 15. Trots storleksskillnaden mellan de centimeterstora skisserna på motivstyckena och de meterstora gotländska kyrkoväggskisserna, har samma metod för upptäckt och dokumentering använts med framgång i båda fallen (Jfr metodbeskrivningen i O'Meadhra 1979:8).
 16. Mest markant är träskulpturen, S:t Görän från Visby domkyrka, nu i Gotlands Fornsal, Visby, där hästen är nedkrafad med bomärken i det ursprungliga färgskiktet från 1400-talet, möjligen i 'fromt' syfte. Ristningar på kyrkoinredningen och andra träinventarier, kvar i kyrkorna eller omhändertagna av Gotlands Fornsal, ingår som eget kapitel i vårt projekt. (Jes Wienberg, Arkeologiska Inst, Lund, tackas för idén under kyrkoarkeologisymposiet i Höör, att undersöka Lunds domkyrkas korstolar från sent 1300-tal, vilkas graffiti från nyare tid är kända. Förutom mycket fin medeltida graffiti på korstolarna, hittade jag på den äldre officiantstolen förlageskisser till den målade dekoren samt en stor medeltida mansprofil, tunt inristad och helt osynlig utan snedbelysning.)
 17. Annars vanligt bland de norska stavkyrkoristningarna. Se Blindheim 1985.
 18. Lagerlöf 1978.
 19. Lagerlöf 1981.
 20. Lagerlöf 1992.
 21. Däremot av Runverket vid Riksantikvarieämbetet. Se *Gotlands Runinskrifter I-II*. 1962-1978.
 22. *Gotlands Runinskrifter I*. 1962: 37.
 23. Lagerlöf 1993:11-13.
 24. *Gotlands Runinskrifter II*. 1978: 239-241, pl 71:C217a.
 25. Problemet har diskuterats i ett par andra sammanhang. Se O'Meadhra 1987:157-159, 1991:48f.
 26. Karlsson 1984, 1988:225-313.
 27. Weiser-Aall 1947:177f. Reuterswärd 1985. O'Meadhra 1987: 155f. Karlsson 1988:301.
 28. Blindheim 1985. O'Meadhra 1991:50f. Karlsson 1993:300f.
 29. Erixon 1939:69. Weiser-Aall 1947. Dahlby 1963:95.
 30. Lagerlöf 1993.

31. Finlands primitiva medeltida kyrkmålningar (Stigell 1974) är i viss mån besläktade med kyrkristningarna. Även den rika skatt av järnklädda kyrkdörrar (Karlsson 1988), har många samband vad gäller motivval och ikonografi med de gotländska putsristningarna. Av stor relevans är också det växande antalet ristningar på handskriftsblad, metall- och träföremål, islamiska mynt, tegel, benbitar, skifferfragment, ben med runtecken och motivstycken, som påträffats vid arkeologiska utgrävningar i medeltida städer. (Holst & Welin 1960. Hammarberg & Rispling 1985. O'Meadhra 1988, 1991, 1997 med litteraturhänvisningar). Dessa måste anses som en del av samma fenomen som putsristningarna i kyrkorna.
- * Samtliga kalkeringar, renritningar (provisoriska): Uaininn O'Meadhra.

Litteratur

- Blindheim, Martin: *Stavkirkebyggernes ristninger. Katalog*. Oslo 1977.
- Blindheim, Martin: *Graffiti in Norwegian Stave Churches, c. 1150-c. 1350*. Oslo 1985
- Busch, Peter von, Sibylla Haasum & Erland Lagerlöf: *Skeppsristningar på Gotland*. Stockholm (Riksantikvarieämbetet) 1993.
- Coulton, G. G.: *Mediaeval Graffiti. Proceedings of the Cambridge Antiquarian Society, vol XIX*. 1915.
- Dahlby, F.: *De heliga tecknens hemlighet*. 1963.
- Erixon, S.: Türwächter und prangerfiguren. *Folk-liv* III, 1939.
- Gottlands runinskrifter* I-II. Sveriges Runinskrifter Nr 11, 12. Stockholm. 1962, 1978. (Ett tredje band är under utgivning).
- Hammarberg, Inger & Gert Rispling: Graffiter på vikingatida mynt. *hikuin* 11. S. 63-78
- Holst, H. & Ulla S. Linder Welin: Graffiter. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 5. (Malmö 1960). S. 407-410.
- Jorn, Asger, et al.: *Signes gravés sur les églises de l'Eure et du Calvados*. 1964.
- Karlsson, Lennart: Till vårn mot makterna – om ontavvärjande framställningar på medeltida kyrkdörrar. *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*. Stockholm 1984. S. 95-116.
- Karlsson, Lennart: *Medieval Ironwork in Sweden. I-II*. Stockholm 1988.
- Lagerlöf, Erland: En uppmättningsritning från medeltiden. *Gotländskt arkiv* 1978. Visby 1978. S. 33-42.
- Lagerlöf, Erland: Ristat och målat i Boge kyrka. *Gotländskt arkiv* 1981. Visby 1981. S. 81-86.
- Lagerlöf, Erland: Ristad ritning från 1300-talet. *hikuin* 12. 1986.
- Lagerlöf, Erland: Portalen i Tofta. En ristad konstruktionsritning. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägn. Evald Gustafsson*. Stockholm 1992.
- Lagerlöf, Erland: Gotländska ristningar, i von Busch et al 1993, S. 9-26
- Liman, I.: Figurristningar på träbyggnader i Dalarna. *Dalarnas Hembygdsbok* 1964.
- Möller, Elna: Tegn og underlige gerninger. *Festkrift Mogens Koch*. København 1968.
- O'Meadhra, Uaininn: *Early Christian, Viking and Romanesque Art: Motif-pieces from Ireland. I-II*. Stockholm 1979-1987.
- O'Meadhra, Uaininn: Recension av M.Blindheim: Graffiti in Norwegian Stave Churches, c. 1150-c. 1350 (Oslo, 1985), *ICO Ikonografisk post*. Stockholm 1986. S. 34-39
- O'Meadhra, Uaininn: Skibe i Ranveigs Skrin. *Skalk* 1988/5 (Højbjerg 1988). S. 1,3-5.
- O'Meadhra, Uaininn: A medieval Dubliner's talismanic portrait? An incised profile cut-out head from Christ Church Place, Dublin. *Cambridge Medieval Celtic Studies* 21. Cambridge 1991. S. 39-53.
- O'Meadhra, Uaininn: Remarks on a sword pattern from Late Viking Dublin and designer sketches in general. *Sources and Resources – Studies in Honour of Birgit Arrhenius*. Pact 38. 1993. S. 527-535
- O'Meadhra, Uaininn: Klotter i Kyrkan! Gotländska ristningar från medeltiden. *Folkets historia* 22/4, 1994. S. 16-29.
- O'Meadhra, Uaininn: Motivstycken i Sverige – varför så få? *Till Gunborg – Arkeologiska Samtal*. Stockholm Archaeological Reports 33. Stockholm 1997.
- Pritchard, Vera: *English Medieval Graffiti*. Cambridge 1967.
- Reuterswärd, Patrik: The forgotten symbols of God. I-III. *Konsthistorisk tidskrift* 53 (1982) S. 105-125. 54 (1985) S. 47-63, 99-121. Stockholm.
- Stigell, Anna-Lena: *Kyrkans tecken och Årets Gång. Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar*. Finska fornminnesföreningens tidskrift (FFT) 74. Helsingfors 1974.
- Sveriges Kyrkor, Gotland*, Bd IV. Stockholm 1959.
- Varia 1. Ristninger i førhistorie og Middelalder. Det norske Arkeologmøtet Symposium, Voksenåsen*. Oslo 1979. Oslo 1980.